

A KORUNK „IDEGEN” SZÁMÁRÓL

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy egyik bemutatója lehetek a *Korunk* „Idegen” számának. Régi tisztelője vagyok ennek a folyóiratnak, amelynek régi számait sokszor forgattam, és rengeteg érdekes és fontos cikket találtam bennük a pszichológiáról, ezen belül különösen a pszichoanalízisről és a körülötte zajló vitákról a húszas években, így például Neufeld Béka, Turnovszky Sándor, Kahána Ernő, Szeremley László, azaz Gaál Gábor írásait. Ez a mostani szám talán soha nem lehetett volna olyan naprakészen aktuális, mint éppen most, amikor a szemünk előtt zajlik egy furcsa háború az „idegenek”, vagyis a főként a közel-keleti országokból érkezett menekültek ellen. De persze jól tudjuk, hogy az idegengyűlölet eme szenvedélyes felkorbácsolódása korántsem előzmény nélküli. Ami az utóbbi évtizedeket illeti, számos szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálat pontosan előre jelezte, hogy milyen erős potenciálja van a magyar társadalomban a tekintélyelvűségnek, az előítéletességnek és sztereotipizálásnak, a diszkriminatív hajlandóságnak, amely nem csak véleményekben, hanem tettekben is megnyilvánulhat. Heller Ágnes, a jelen folyóirat-szám egyik szerzője már a hatvanas években könyvet írt az előítéletekről.¹ Egy másik szerző, Csepeli György, akinek ugyancsak olvashatjuk egyik tanulmányát a folyóiratban, egy régebbi munkájában² az előítéleteket a megismerés szögesdrótjainak nevezte, és ez a találó metafora most éppen nyers valóságként mutatkozik meg előttünk. Persze, az előítéletek nem csupán a megismerésnek, hanem az érzelmeknek, a fantáziának, a tudattalan lelki működéseknek is szögesdrótjai. Ahogy Jean-Paul Sartre írja az antiszemitizmusról: „szenvedély és ugyanakkor világszemlélet is”.³

Előítélet nagyon sokféle van, gyökereik, tartalmuk, következményeik nagyon sokfélék lehetnek.

1 *Társadalmi szerep és előítélet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

2 *...és nem is kell hozzá zsidó*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1990.

3 Sartre, Jean-Paul 1999 Vádirat az antiszemitizmus ellen. In Kovács András szerk. *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 219. old. /Eredetileg 1946 *Réflexions sur la question juive*. Paris, Paul Morihien/ – a szerk.

Napjainkban a „hagyományos” – etnikai, „faji” és gender-alapú – előítéletek mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert az osztályalapú, életkor szerinti és a gyermekekkel szembeni előítéletek (*classism, ageism és childism*), mely utóbbi magába foglalja azt is, hogy embereket, embercsoportokat éretlen, önálló akarat nélküli lényekként kezelnek, tehát szinte bármit meg lehet velük tenni, ami a feltételezés szerint „javukat szolgálja”. Kérdés, hogyan keletkeznek és működnek az előítéletek, csoportközi gyűlöletek, diszkriminatív gyakorlatok a mai társadalomban? Milyen társadalmi, gazdasági és politikai okok játszanak közre elterjedésükben és megerősödésükben? Hogyan függenek össze más nézetekkel, attitűdökkel, sztereotípiákkal és szociális reprezentációkkal? Miért maradnak gyakran észrevétlenek az előítéletek, milyen hallgatólagos társadalmi normák irányítják őket? A szociológiai és szociálpszichológiai kérdések mellett felvetődik az a kérdés is, hogy milyen egyéni és kollektív pszichodinamikák, krízisek, traumák, az egyéni és társadalmi tudattalan mely folyamatai határozzák meg „az idegen” észlelését és a hozzá való viszonyulásainkat?

Ami a lelki mechanizmusokat illeti, Elisabeth Young-Bruhl amerikai és szociológus⁴ háromféle előítélet-típust tételez fel: 1. A *kényszeres, obszesszív típust*, amely az idegennek, az „ellenségnek” démoni, khimérikus hatalmat tulajdonít, ezért mindenáron el kell pusztítani, hogy terjedését, fertőző hatását megakadályozhassák (antiszemitizmus). 2. A *hisztérikus előítéletességet*, amelynél az egyén a saját magában elfojtott szexuális és agresszív vágyakat vetíti egy másik csoportra, amelyet intellektuálisan és morálisan alacsonyabbrendűnek tart (rasszizmus), és 3. A *narcisztikus előítélet-típus* a saját énhatárait próbálja védeni azzal, hogy a másik nemtől vagy a másfajta szexualitással rendelkezőktől való különbözőségét abszolutizálja (szexizmus, homofóbia). Ezek természetesen nem tiszta típusok, a valóságban keveredhetnek, pl. a mostani idegenellenességben a kényszeres és a hisztérikus elemeket egyaránt megtalálhatjuk.

Egy más, ugyancsak pszichodinamikai megközelítésben az előítéletek csupán kognitív „végtérme-

4 *The Psychology of Prejudices*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1996.

kei” egy folyamatnak, amelyet a trauma lehasításának, meg nem történtté tevésének nevezhetünk. Releváns lehet ebből a szempontból Freud, Ferenczi Sándor és Bálint Mihály trauma-elmélete, amely megvilágíthatja, miként megy végbe az a folyamat, amelynek során a kisebbségek által elszenvedett megaláztatás, erőszak rejtve marad, a társadalmi elhallgatás és tagadás fátyla borul rá, s ha mégis felszínre kerül, az áldozatot hibáztatják, az előítéletek pedig az elkövetett cselekedetek igazolásául szolgálnak.⁵ Éppen ezt látjuk ma is: nem arról beszélünk, hogy a menekülők mit szenvedtek el a háborúk és a vándorlásuk során, hanem őket hibáztatják, amiért egyáltalán útnak mertek indulni, emberibb körülményekre vágnak, és már ezzel is, úgymond, elősdiékként és felforgatóként veszélyeztetik az európai civilizációt. Ez a folyamat persze mélyen be van ágyazva a társadalmi tudattalanba, a hatalom pedig, amely eljárásaiban pusztá tárgyakként kezeli a menekülteket, egy elidegenült jogi nyelvezettel (a határátlépés mint bűncselekmény) legitimálja az előítéleteket. Ez a dehumanizáció az alapja annak, hogy úgy dobálhassák a menekülteknek a szendviceket, mintha állatokat etetnének stb.

Az előítélet azonban csak egyik része az „idegen” vagy „idegenség” kérdésének. Az idegen sokjelentésű szó, gazdag asszociációs mezeje van. Gyakran pejoratív jelentést tulajdonítunk neki, megborzongunk az „idegenrendészet”, az „idegenlelkű” vagy az „idegenszívűség” szó hallatán, de szívesen utazgatunk idegen országokban, tanulunk idegen nyelveket, szívesen barátkozunk idegen emberekkel, néha pedig „idegen tollakkal ékeskedünk”. Nemcsak emberek, hanem tárgyak is idegenek lehetnek, a fogainkban felszaporodó idegen anyagtól, vagy a testünkben eltávozott és már többnyire undort keltező idegen anyagoktól, az objektumoktól az idegen égitestekig. A magyar „idegen” szó egyszerre jelölheti azt, ami különös, furcsa, szokatlan, kísérteties (*strange*), külhoni (*foreign*), és teljességgel idegen, mint egy civilizáció a másik bolygón (*alien*).

Az idegen mint hívószó a *Korunk* jelen számához hatalmas szellemi energiákat mozgósított. Imponálóan gazdag tematikus szám született, amelynek tanulmányai sok oldalról járják körül az idegen és az idegenség kérdését történetfilozófiai, politikai filozófiai, emberi jogi, antropológiai, társadalomtörténeti, szociológiai, vallásfilozófiai, vallástörté-

neti szempontból. A szövegekből megismerhetjük, hányféle alakzatban és viszonyban jelenik meg az idegen alakja az antik világtól, a hellenisztikus és bibliai időktől és a régi zsidóságtól kezdve a modern időkig, a modern nagyváros személytelenségéig, amelyben mindenki idegen a másik számára. Az idegen mint barát, az idegen mint ellenség, az idegen mint kívülálló (szürke eminenciás, résztvevő megfigyelő), vagy mint belülről bomlasztó, beépített ügynök, kirekesztett vagy beolvadó, egzotikusan színes (*A kitömött barbár*),⁶ vagy szürkén familiáris mint egy szolga. Gyáni Gábor tanulmánya Simmel és Schütz írásaiból indul ki, és Bibó antiszemitizmus-fogalmát kritikailag elemzi. Képet kapunk arról, hogyan gondolkodott Kant és Hegel a másról, az idegenről, az úr és a szolga harcáról.

Ha egy jellemző mottót kellene választanom, akkor talán Vajda Mihálynak egy mondatát választanám: „Félelmetes az a világ, ahol az egyes embernek az idegennel szembeni gyanakvását, idegengyűlöletét az állítólag az általános akaratot képviselő állam magáévá teszi, ahelyett, hogy magára vállalná az idegen, a másmilyen, a minden egyes akaratának képviselőjét is”. Vajda remek esszéiben veti össze Camus *Az idegen* c. regényének hőseit, Mersault-t Szokratész idegenségével. De nem kevésbé érdes Ludassy Mária tanulmánya, amely bemutatja, Rousseau hogyan alapozza meg az illiberális és xenofób állam eszméjét, idézve Rousseau megdöbbenő mondat: „Ha egy afrikai nép vezetője volnék, egyetlen intézkedést hoznék: a határon felállítanék egy akasztófát, s arra könyörtelenül felhúznám az első európai, aki bemerészkednék az országomba, valamint az első négert, aki megkísérelné elhagyni az országot”.

Ezek az igen szerteágazó tanulmányok végső soron egyetlen irányba mutatnak. Olyan világot szeretnének, amelyben – Gábor Györgyöt idézve – „már nem lesznek közénk tartozók és idegenek. Akkorra már az egész világ „mi”-vé válik”. Ugyanakkor a szerzők tisztában vannak azzal, hogy a jelen világunk nem errefelé tart. Demeter az iszlám bevándorlók emberi jogaival kapcsolatos mai nyugat-európai vitákat áttekintve azt elemzi, milyen feszültségek, kulturális neurózisok keletkeznek az

⁶ utalás Péterfy Gergely disszertációjára (2007) és regényére (2014), egyúttal a XVIII-XIX. századi európai császári udvarok és világkiállítások „muzealizált” őslakosbemutatói attrakcióira is, lásd: www.uni-miskolc.hu/~bolphd/letolt/peterfydissz.pdf – a szerk.

⁵ Lásd: Auestad, Lene 2015 *Respect, Plurality, and Prejudice*. London, Karnac.

univerzalizmus homogenizáló törekvései és a különbözőség jogának elismerése között, Heller Ágnes pedig azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek a bevándorlókat, menekülteket idegenként tartják számon: a rasszizmus, az iszlám vallás elutasítása és a szabadság féltése.

De nem csak más embereket, csoportokat vagy éppen tárgyakat tarthatunk idegennek, hanem saját magunkat, saját testünket is idegenként tapasztalhatjuk meg. Sigmund Freud klasszikus művében, a *Das Unheimliche*-ban (magyarul: „A kísérteties”)⁷ azt írja, hogy az egyik legkísértetesebb élmény az önmagunkkal, vagy hasonmásunkkal, alteregónkkal való találkozás, például amikor vonatfülke ablakában tükröződve meglát egy idegen férfit, akit aztán döbbenettel ismer fel önmagaként. Freud szerint a hasonmások, árnyékok nem mások, mint – Heine szavaival – „száműzetésbe került őrangyalok, akiből démonok, kísértetek, félelmetes szörnyek lesznek, a továbbélés bizonyosságából a halál kísérteties, élő hírnökévé válnak”. A hasonmás kísértetiessége Freud szerint onnan ered, hogy az nem más, mint a „már meghaladott lelki élet legkoraibb képződményeinek” egyike, amelyeket az én mint idegent vetett magából.

Csepeli György tanulmánya foglalkozik a kísértetiességgel vagy „hátborzongató idegenséggel” az elidegenedés két síkjával, az ontológiai és a fenomenológiai elemzve. Kifejti, hogy az „elidegenedés” kifejezés mozgósító ereje az „idegenség” és rokonai, a „félelem”, a „szorongás” negatív érzéseiből táplálkozik, azt a hamis látszatot keltve, mintha azok okozatok és nem okok lennének. „Ebben az értelemben mondható, hogy az elidegenedés lehetetlen, mivel az ember alapállapota, nem a közvetlenség és az ismerőség, hanem a 'hátborzongató idegenség', melynek tápláló ereje a Semmi és a Seholy”. Csepeli kérdésfelvetése az idegenség-probléma vizsgálatának egy másik útját nyitja meg, nevezetesen annak vizsgálatát, hogy miképpen jön létre az én és a személyes identitás, a self a Másikkal való, és a megszületés első pillanatától tartó kölcsönhatásban. Erre a kölcsönhatásra már George Herbert Mead is rámutatott, a modern pszichoanalízis pedig radikalizálta ezt a felfogást. Melanie Klein a projektív identifikáció terminusát használja, megvilágítva, hogy az énről lehasított „rossz” és a külvilágban másokba kivetített részek miként térhetnek

vissza belső démonokká válva, Lacan pedig azt állítja, hogy az én, a szubjektum eleve elidegenedett, és amikor meglátja önmagát a tükörben, egy hamis, torz képpel azonosul, félreismeri önmagát, alávetve magát a nyelv törvényeinek, a szimbolikus rendnek, a Másik diszkurzusának.⁸ Lacan szerint csak a halál pillanatában válunk igazán önmagunkká, mindannyian „ontológiai menekültek” vagyunk. A tematikus szám egyik fő tanulsága, hogy már csak ezért is szolidárisnak kell lennünk mindazokkal, akiket a társadalom „idegeneknek” bélyegez.

7 In: Sigmund Freud 2001 *Művészeti írások*. Filum, Budapest, 245-281.

8 Jacques Lacan 1993 A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. *Thalassa*, 4. kötet, 2:5-11.